

A ESCOLA NA NOVA REALIDADE SOCIOLÓXICA DOS POBOS

Jordi Feu i Gelis, sociólogo da Universidade de Girona

Raül Manzano Tovar, mestre da aula de acollida da Escola de La Portella (Lleida)

1. MEDIO SÉCULO DE TRANSFORMACIÓNS CONSTANTES NO MUNDO RURAL

Non dicimos nada novo ao manifestarmos que a maior parte dos pobos pequenos de Cataluña se atopa nun proceso acelerado de transformación.

Non obstante, estes cambios, contrariamente ao que adoitamos pensar, non son novos. É preciso remontármonos á década de 1950 para ver as primeiras transformacións “modernas” que, todo sexa dito, favoreceron unha certa desintegración territorial e social do espazo rural. Desde 1950 en adiante, moitas vilas perderon poboación, viron diminuír o número de nenos e de nenas nas escolas e, máis adiante, moitos deses centros remataron pechando. Á parte diso houbo unha desestruturación económica e produtiva (abandono das terras de cultivo e de unidades de produción enteiras) e xeneralizouse un certo desprestixio de todo aquilo que levaba a etiqueta de rural.

A partir da década de 1980 e con máis intensidade durante a década de 1990, o mundo rural de Cataluña modificou substancialmente a dirección da mudanza que acabamos de comentar e experimentou unha notable mellora. Trátase dunha mellora relativa -non en todos os ámbitos- e, desde logo, discutible. En todo caso é unha reforma intensa, inesperada e persistente que aínda hoxe perdura.

Os cambios que se produciron nestes últimos 25 anos son froito de varios factores. En primeiro lugar, fai falta falar dos factores endóxenos: dos propios e inherentes á estrutura e á dinámica de cada pobo, mais, en segundo lugar, tamén existen factores esóxenos, é dicir, orixinados fóra do contorno estritamente rural. O entorno rural foi cambiando a raíz do que pasou nas cidades do país, no resto do Estado, no estranxeiro e no mundo. O espazo rural do noso país, como o de calquera outro lugar, está suxeito a múltiples influencias externas de alcance nacional, estatal e internacional; de aquí vén a conexión da que tan a miúdo se fala entre mundo local e mundo global.

Xa dixemos que as transformacións que se dan na maioría das vilas do país afectan a varios ámbitos: o demográfico, o económico-productivo, a vivenda, o urbanismo e os servizos, as comunicacións, o sentido de pertenza e de identidade, a vertebración da vida colectiva, o contorno... A continuación veremos algunhas destas transformacións.

2. OS CAMBIOS QUE APRECIAMOS HOXE NAS VILAS

2.1. A necesidade dunha diversificación económico-productiva
Unha das grandes transformacións que viviu o mundo rural catalán nos últimos anos produciuse no ámbito económico-productivo. A nivel estrutural hai que falar da diversificación da economía (cun claro aumento de ocupación na construción e nos servizos), da diminución dos ocupados no sector agrícola-gandeiro, da profesionalización e industrialización do sector (naqueles ámbitos onde isto é posible); nun nivel máis concreto é necesario falar tamén do incremento do campesiñado a tempo parcial (sobre todo nas explotacións agrícolas ou gandeiras pequenas). Nestas explotacións, o labrego só traballa a terra unhas horas ao día e, á vez, traballa na industria, na construción ou nos servizos. Tamén é preciso facer unha mención sobre a incorporación da man de obra estranxeira, indicando que nos últimos anos non é estraño encontrar inmigrantes que traballan no bosque (desbravando, facendo leña etc) ou en tarefas agrícolas difíciles de mecanizar, como por exemplo, a recollida de froita. Tamén, moi ocasionalmente, fan de pastores.

No medio deste novo escenario, aínda atopamos outros ámbitos de ocupación minoritarios que moi probablemente experimentarán un proceso de expansión nos próximos anos. Referímonos aos postos de traballo relacionados coa agricultura ecolóxica e a gandería de calidade que, cun valor engadido, se presentan ao mercado cunha marca propia que as distingue. En todo caso, pensamos que todo isto é unha cuestión importante, non só pola calidade dos produtos que ofrecen, senón tamén polo debate que suscitou dentro da rama agrícola e gandeira: un debate que a miúdo ten que ver coa relación que se establece entre produtor, consumidor, produto, medio etc.

2.2. Una clara tendencia ao aumento demográfico

Un dos cambios máis notables que se deu en moitas vilas de Cataluña afecta e desde ou noso punto de vista nun sentido positivo, á demografía e á estrutura da poboación. Xa hai uns cantos anos que o proceso de perda de poboación se detivo. É máis, en moitos casos, incluso se produce un incremento do número de habitantes. Este feito explícase por diferentes razóns que teñen un peso diferente en cada unha das vilas que tiveron a sorte de experimentar esta remontada: o feito de que a mocidade decida quedarse a vivir na vila, a chegada de novas familias procedentes de cidades relativamente próximas e a incorporación de persoas procedentes da inmigración de países estranxeiros: Magreb, sur do Sáhara, América latina, Asia, Europa do Este e tamén da Europa continental...

Co obxectivo de concretar a magnitude desta recuperación demográfica, temos aquí os datos do censo que falan por si mesmos. Atendendo á evolución demográfica que se produce nos municipios de até 1.500 habitantes de Cataluña (575 dun total de preto dun millar) entre os anos 1998 e 2005, constatamos que 414 incrementaron o número de poboación, 100 perdérona e os 11 restantes manteñen o mesmo número. En consecuencia, case tres cuartas partes dos municipios pequenos, exactamente ou 72%, ve incrementado o número de efectivos e só o 17,3% o perde. En relación coa inmigración, partindo dos datos estatísticos máis actuais, sabemos que 517 municipios (o 90% das vilas pequenas de Cataluña) teñen poboación estranxeira (comunitaria e extracomunitaria). 302 municipios teñen até un 5% de inmigrantes, en 146 vilas rurais esta poboación oscila entre o 6% e o 10%, en 78 vilas rurais atópase entre o 11% e o 15%, en 12 pobos rurais entre o 16% e o 20% de poboación e, por último, en 9 municipios, a poboación estranxeira supera ou 20% dos habitantes censados. A chegada deste continxente de poboación introduciu, como é de esperar, unha diversidade notable en moitas vilas do país. Queremos insistir, unha vez máis, que a diversidade tanto é promovida polas familias estranxeiras como por "as nacionais". Ben é verdade que as familias estranxeiras introducen de forma case exclusiva a diversidade lingüística (árabe, saharauí, mandinga, urdú, panjabi etc), mais o resto de diversidade -a relixiosa, a alimentaria, a ideolóxica, a relacional, a cultural (entendida esta no sentido máis reducido do termo)-, raramente é unha cuestión introducida de forma exclusiva polos estranxeiros. O mundo contemporáneo produce, entre os propios "autóctonos", toda unha serie de culturas e subculturas que constitúen unha clase de calidoscopio cultural revelador dunha gran diversidade que se fai enormemente patente nas aulas, entre outros lugares.

2.3. A maior accesibilidade á vivenda nalgúns municipios favorece ou aumento de poboación.

Relacionado coa transformación demográfica, houbo en moitos lugares un incremento da bolsa de vivenda, especialmente en zonas rurais próximas a áreas urbanas ou capitais de comarca. Durante estes últimos 25 anos, diversos municipios do país puideron acoller a mozos grazas, en parte, á promoción de vivenda que, ocasionalmente, contou con planos de protección por favorecer ou acceso. A situación da vivenda nos pobos, con todo, é moi diversa e polémica: mentres que uns cantos -máis ben poucos - optaron por unha política como a que acabamos de mencionar, outros, a maioría, escolleron modelos claramente especulativos: desde a construción de urbanizacións de luxo concibidas como

primeiras ou segundas residencias para as clases máis favorecidas ata a planificación de urbanizacións relativamente sinxelas destinadas á clase traballadora a cal, polo seu nivel retributivo, lle é imposible adquirir unha vivenda na gran cidade. E entre estes dous polos, encontramos, como é de esperar, unha ampla gama de situacións intermedias como as que se dan na área metropolitana de Barcelona, máis concretamente no segundo e terceiro cinto.

As vilas que medraron, seguindo un modelo ou outro, é obvio que experimentaron un crecemento urbanístico coa conseguinte demanda de servizos de todo tipo: alimentarios, sociosanitarios, deportivos, culturais e tamén educativos. Unha planificación ben feita neste ámbito foi e é determinante para marcar o talante do municipio. Así pois, mentres que os que foron atentos ás demandas (implícitas e explícitas) da poboación foron capaces de crear pobos "acolledores", con máis ou menos vida propia, con autonomía e cun certo benestar xeneralizado que fomenta, entre outras cosas, a cohesión social; outros, os que só se preocuparon por medrar e por facer diñeiro facilmente, non fixeron outra cosa que crear cidades dormitorio onde a vida comunitaria é practicamente inexistente. Nin que dicir ten que nestes contextos, a escola se encontra, a miúdo, subsumida nunha problemática importante xerada, non o esquezamos, pola mala planificación.

2.4. Un impacto positivo, en xeral, para a escola rural

Volvendo á cuestión demográfica, dámonos conta de que para a escola rural foi, xeralmente, positivo. Foi positivo porque permitiu reabrir escolas alá onde anteriormente non as había (por exemplo Cabanes, Alt Empordà) e, doutra banda, permitiu consolidar as *ratios* daquelas escolas que, de seguir coa tendencia dos anos anteriores, estaban abocadas ao peche. Agora ben, non podemos obviar que o crecemento demográfico acelerado e permanente nalgunhas vilas comportou un fenómeno relativamente novo: a conversión da escola rural nunha escola dunha liña enteira ou, aínda moi ocasionalmente, nun centro de dúas liñas con todo o que isto supón: un cambio radical da estrutura, a dificultade de manter a educación multinivel e, inescusablemente, a saída da ZER. Este feito xerou un novo debate, hoxe por hoxe aínda moi pouco elaborado, sobre a función e as posibilidades das ZER nos contornos onde as escolas tenden, polas razóns que acabamos de explicar, a saír.

2.5. A nova realidade sociolóxica leva consigo novas necesidades de servizos

Independentemente de como derivou a evolución das escolas alá ónde houbo unha transformación demográfica importante, é evidente que a gran maioría das escolas rurais do país

precisa unha boa parte dos servizos que teñen o resto das escolas: comedor, oferta de actividades extraescolares -unha vez rematado o horario lectivo- e algunhas incluso precisan transporte escolar. E a todas, isto si que é unha necesidade xeneralizada, lles fan falta fogares de nenos.

Estes servizos son necesarios, en primeiro lugar, pola evolución das vilas pequenas e, moi especialmente, das vilas próximas ás cidades (que, en moitos aspectos, tenden a uns hábitos cada vez máis urbanos), e en segundo lugar, polos cambios laborais, educativo-formativos e sociais que se produciron na maioría de mulleres que viven neste medio. Non podemos esquecer que no medio rural, como no urbano, a muller manifestou cada vez máis un claro interese por incorporarse ao mercado de traballo remunerado e por acceder a niveis de instrución superiores. E ao facelo, precisou unha nova organización que fixese compatible estes obxectivos coas tarefas de carácter reprodutivo (coidado dos fillos, atención do fogar etc.) que tradicionalmente lle foron asignadas. A existencia de comedor escolar nos centros permite que os pais, e sobre todo as nais, non teñan que interromper a xornada laboral (ou que ou fagan, pero coas mínimas repercusións posibles) e a existencia de escolas berce, aparte do seu incuestionable valor educativo, permite que as nais non teñan que abandonar o seu posto de traballo. A creación de redes educativas de 0-12 anos faise cada vez máis necesaria nas vilas.

Entendemos que a demanda dos servizos educativos non se pode cingir só ao ámbito escolar. Fai falta que se estendan de forma adecuada ao ámbito da educación non formal e á cultura en xeral: as vilas teñen dereito a ter biblioteca, casais de inverno, casais de verano, centros cívicos e sociais, ensinanza musical e de artes e a práctica de deportes, cunha programación coherente e completa. É verdade que quizais é difícil que cada vila teña os seus, pero isto non impide que non se poidan considerar estruturas mancomunadas, como por exemplo, aínda que a outro nivel, as ZER.

Este modelo de servizos fainos pensar na conveniencia de que se teña como punto de referencia a vila, as súas necesidades, e a súa xente, e que sexan os profesionais os que se despracen e poidan xerar as actividades propias. Para determinadas actividades que necesiten un carácter máis colectivo, pódese pensar no agrupamento nunha das vilas.

2.6. Os factores que xa apuntamos, e outros diferentes, inciden sobre o feito de identidade

Outro aspecto importante que cambiou é o que ten que ver co feito da identidade. No medio rural de hoxe e a escola que se atopa neste medio teñen que verse cun novo substrato onde o

sentido de pertenza e de comunidade se definen dunha forma diferente de como se fixera no pasado. Se na ruralidade tradicional a identidade se definía, fundamentalmente, pola familia de orixe, polo costume, pola tradición e polo seguimento dunhas pautas de comportamento previamente establecidas que se seguían sen ningunha opción á crítica, agora para a gran maioría da poboación non é así. Actualmente, a identidade constrúese a partir dos mesmos espazos socializadores que se daban antes, ademais doutros que a miúdo se escapan do control dos adultos: medios de comunicación de masas –e, moi especialmente, a televisión– internet e todo un montón de institucións plurais, ás cales accedemos en función da nosa selección e da proximidade.

3. UNHA REALIDADE SOCIOEDUCATIVA CONVIVENCIAL NO MUNDO RURAL DE HOXE

A cuestión que se acaba de apuntar permítenos abordar outro tema tamén importante como é o peso que ten a escola e o conxunto dos axentes socializadores no proceso educativo dos nenos e das nenas neste novo escenario. Á vista do que explicamos xa queda claro que a familia, os veciños e a comunidade (con cambios importantes no momento presente) cumpren un papel diferente respecto do que fixeran antes, e o mesmo pasa coa escola. Pero que fagan un papel diferente non quere dicir que non contan, senón que contan doutra forma. A educación dos nenos e das nenas das vilas de hoxe pasa, esencialmente, por unha diversificación progresiva dos axentes educativos. A escola, neste contorno, continúa tendo unha posición central, pero, por dicilo graficamente, esta centralidade desprázase e convértese en relativamente difusa. Neste sentido é necesario introducir a idea de descentralización e de equilibrio territorial polo feito de que os nenos e a cidadanía do mundo rural debe poder beneficiarse das mesmas posibilidades educativas e culturais. Isto é especialmente importante no momento en que estamos falando de educación ao longo da vida e dunha sociedade da información, do coñecemento e da sabedoría. A extensión das novas tecnoloxías en calquera parte do territorio e a potenciación do seu uso poden ser elementos de gran interese a nivel económico, social, educativo e cultural. No seu desenvolvemento fai falta manter o sentido comunitario máis que **asilalo**. O feito migratorio ten, en varios sentidos, implicacións no ámbito colectivo e no da identidade. As vilas, como dixemos, foron tradicionalmente espazos acolledores onde a interacción e o intercambio entre as persoas tivo moitas posibilidades. Esta proposta comunitaria vale a pena empregala como potencial de acollida e de educación. A escola –entendida como comunidade educativa– fai moito neste sentido, ao ter un carácter aberto e interactivo coa vila.

Fai falta que os planos de acollida teñan un sentido amplo e se xeren políticas transversais que favorezan a convivencia e a integración nos campos da vivenda, o urbanismo, a cultura, a educación, a asistencia social... Fai falta ter especialmente en conta o tema do aprendizaxe da lingua por parte das persoas que chegan doutros países, porque á parte da aprendizaxe informal propiciada pola convivencia cotiá, é necesaria unha formación sistemática e planificada. Este conxunto de necesidades fai que as administracións que xestionan directamente o día a día da xente necesiten recursos e posibilidades de actuación. A escola convértese nun axente integrador importante. É necesario ter en conta que con estes procesos estase engadindo diversidade á xa normal situación diversa da escola rural. A realidade fixo que nos terreos organizativo e metodolóxico estea preparada para convivir coa diversidade. Nestes momentos vemos que é fundamental a potenciación da autonomía de centros con dotacións de recursos persoais e materiais adecuados ás necesidades de cada escola e de cada vila. As aulas de acollida están adquirindo un papel importante e crecente. Creemos que fai falta continuar profundando en metodoloxías e agrupamentos escolares que favorezan a relación e interacción social.

A convivencia social e educativa ten moito que ver con formulacións sociais e educativas globais. Percibimos a necesidade da cooperación, a integración das diferentes entidades que actúan na vila ou na zona cor tal de poder xerar actividades deportivas, culturais, de ocio... Fai falta apoiar e axudar para que se creen entidades que actúen ou que poidan actuar no futuro nos municipios rurais. As iniciativas deben saír da mesma xente do pobo, por iso fai falta consolidar e xerar procesos de sensibilización e de dinamización. Neste sentido, vemos importante a creación da figura do dinamizador sociocultural de zona. Ao fin e ao cabo debe facer un medio rural físico, social, cultural e educativo agradable, próximo e sostible onde as persoas vivan e se eduquen, interactúen e compartan realidade e cultura, constrúan colectivamente o seu futuro nun mundo cada vez menos distante, onde todo o mundo temos cosas para aprender e para ensinar.

Artigo publicado en *Perspectiva Escolar* n.º 308 de outubro de 2006, páxs. 12-21 Monográfico "Pobos Educadores"